

1930'lu Yıllarda SSCB'nin Kırım'da Uyguladığı Sovyetleştirme Politikaları ve Yaşanan Suni Açlık

Şeyma GÜRHAN*

ÖZ

Dünya tarihinde önemli devletlerden biri olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), Rus kökenli olmayan milletleri asimile etme yolunda çeşitli dil ve eğitim politikaları, ekonomi politikaları, zorunlu göç, sürgünler şeklinde sıralanabilecek politikaları ile kendisine yayılma sahası yaratma amacıyla oldu. Bu doğrultuda, Sovyetler Birliği'nde 1920'li yıllardan itibaren "Yeni Sovyet İnsanı" yaratarak, Rusya'da farklı halkların birleşmesi ve Rus milliyetçiliğinin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Rus Çarlığı'nın Kırım'ı ilhak ettikten sonra asıl amacı, bu bölgeyi Slavlaştırmak ve anavatanın bölünmez bir parçası haline getirmek idi ve SSCB, aynı politikaları burada da uygulamaya koydu. Bu politikaların uygulandığı 1930'lu yıllar, eski SSCB halklarının kaderinde, bugün hala kanı sızmakta olan büyük bir yara bırakarak, trajik bir devri meydana getirmiştir. Özellikle ekonomi alanında uygulanan politikalarla suni bir açlık yaratılarak, halk ölümün pençesine terk edildi. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada, SSCB'nin Kırım Türklerine yönelik uygulamaları ve 1931-1933 aralığında Kırım'da yaşanan suni açlık, Kırım Tatar aydınlarından binlercesinin idam edilmesi ya da sürgüne gönderilmesi, Tatarların uygulanan bu kolektifleştirme hareketlerine karşı direnişleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Türkleri, Sovyet Rusya, Stalin.

* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, gurhanseyma@gmail.com.

USSR's Policies of Sovietization Executed in Crimea and the Artificial Famine in 1930s

ABSTRACT

USSR, which is one of the most important states in world history, aimed to create a spreading area for itself with policies that can be ranked as various language and educational policies, economic policies, forced migration and exile to assimilate nations that are not Russian. In this direction, the Soviet Union created homo-Sovieticus from the 1920s onwards, aiming to unite different peoples in Russia and to remove Russian nationalism. After dominating the Crimea, the main purpose of the Russian Empire was to make this region Slavic and also make it indivisible part of homeland. USSR applied the same policies here as well. In 1930s, when these policies were implemented have brought a tragic period to the fate of the former USSR people by leaving a big wound that still seeps blood today. Especially in the field of economics, the people were abandoned to death by creating an artificial hunger. From this point of view, this study focuses on the applications of Russia towards the Crimean Turks and artificial hunger in Crimea during the period of 1931-1933, the execution of thousands of Crimean Tatar intellectuals or their exile, and the resistance of the Tatars against these collectivization movements.

Keywords: Crimea, Crimean Turks, Soviet Russia, Stalin.

Giriş

Kırım Türklerinin tarihî-millî toprakları, Doğu Avrupa'ya 7 kilometrelik dar Perekop (Or Kapı) berzahı ile bağlanan Kırım yarımadasıdır. Kırım, bin yıllar boyunca, jeopolitik ve ekonomik bakımdan tamamıyla kendi içine kapanmış toprak parçası olup, birçok devlet teşekkülleri için sahne teşkil etmiştir. Bu yarımada, tarih boyunca Hazarlar, Kıpçaklar, Peçenekler, Uzlar gibi Türk kavim ve toplulukları tarafından yurt edinilmiş, XV. yüzyıldan itibaren de Kırım Hanlığı'nın merkezi olmuştur. Kırım Hanlığı, kuruluşundan kısa bir müddet sonra, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethini müteakip, Osmanlı himayesi altına girmiştir. Yaklaşık 300 yıl süren bu durumdan sonra, Kırım, 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak bu bağımsızlık çok kısa sürmüş, 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından ilhak edilmiştir. Kırım'ın Rus hâkimiyetine düşmesiyle birlikte, yarımadada Türk nüfusa karşı ağır baskılar uygulanmıştır. İnsanların büyük bir kısmı "Ak Topraklar" olarak adlandırdıkları Osmanlı Devleti'ne göç etmiş, bir kısmı katledilmiş, bir kısmı ise çeşitli yerlere sürgüne gönderilmiştir. Kırım'da yaşanan zulüm 1917 yılında gerçekleşen Sovyet İnkılâbına kadar devam etmiştir.¹ Son çağda, 1921 -1941 yılları arasında Sovyetler Birliği şartları altında Kırım, millî muhtariyetini gerçekleştirerek RSFSR (Rusya Federasyonu)'a bağlı Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurdu.² 1920'den itibaren Kırım Türklerinin; toprakları kamulaştırılmış ve bunun neticesinde Kırım'da on yıl arayla iki ayrı kıtlık dönemi yaşanmıştır. Bu çalışmada esas olarak Josef Stalin bir kırılma noktası olarak ele alınacaktır. Çalışmada ilk olarak 1917 İhtilalı sonrası süreçte SSCB'de milliyetçilik ve kimlik üzerine dair durum ve politikalar incelenecek ve ardından 1928 - 1939 yılları arasında Kırım Tatar cemiyeti üzerinde uygulanan Sovyetleştirme politikaları ile Rus kimliğine dair Stalin Dönemi içerisinde takip edilen politikalar irdelenecektir.

Çarlık dönemi ve Sovyet politikaları arasındaki süreklilik stratejik hedeflerde yoğunlaşmaktadır; ama bizim görüşümüze göre, Ruslar'ın egemenliği altındaki çok etnili bir imparatorluğun varlığını sürdürmesine olanak sağlayan ideolojik ve kavramsal araçların geliştirilmesinde de bu süreklilik aynı şekilde önemlidir. Yöntemlerde (etni ve idari bölümlenmeyle oynayarak Müslüman cemaatini bölmek), hedeflerde (Rus modelinin doğal üstünlüğü ve ideolojisi üzerine vurgu yaparak uzun vadede Ruslaştırma) ve hatta sözcük dağarcığında büyük bir yakınsama görülür.³ Çarlık, Bolşevizm ya da Komünizm rejimlerinde, Rusların Kırım Türklerine yönelik "yok etme" politikası hiçbir dönem değişmemiştir. Sovyet Rusyası'nın hâkimiyeti altına giren Kırım'da Sovyet rejimi, Çarlık döneminde olduğu gibi Kırım'ın Ruslaştırılması ve Kırım Türklerinin tedricen yok edilmesi politikası doğrultusunda hareket etmiş ve bunu da; kültür yoluyla tasfiye, yok ederek tasfiye, içten ve dıştan zor kullanarak sürgün etme yoluyla tasfiye metotlarını kullanarak gerçekleştirmeye çalıştı.⁴

1930'lu yıllar, eski SSCB halklarının kaderinde, bugün hala kanı sızmakta olan büyük bir yara bırakarak trajik bir devir olarak yer aldı. Evet, bu bir devirdir, çünkü Stalin'in hâkimiyeti altına aldığı milletlere karşı başlattığı acımasızlık ve zulüm uzun yıllar boyu devam etmiştir.⁵

¹ Buket Coşkuner, *Sibirya'dan Nazi Kamplarına*, Ufukötesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 13-14.

² Edige Kırimal, "Kırım Türkleri", *Emel Dergisi*, No 59, 1970, s. 1.

³ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Morali, İstanbul, Metis Yayınları, 2009, s. 89.

⁴ Cemile Şahin, "Rus Yayılmacılığına Bir Örnek: 1944 Kırım Türkleri'nin Sürgünü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, No 39, 2015, s. 326-339.

⁵ Telgat Galiullin, "Stalin Devri Tatar Kültür Hayatı", *Vatanım Tataristan Gazetesi*, 1 Ağustos 1997, s. 11.

1913 yılında Stalin (Çelik Adam) takma adını kullanmaya başlayan Yosif Visaryoniç Çugaşvili, 1922'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi genel sekreterliğine yükseldi. 1924'te Lenin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin başına geçen Stalin, 1953 yılına kadar, 29 yıl süreyle Sovyetler Birliği'nin lideri oldu. Stalin döneminde, Sovyetler Birliği, bürokratik işleyişini ve parti mekanizmasını oluşturdu, ideolojisini şekillendirdi, sanayileşti, II. Dünya Savaşı'na girerek galip çıktı. Stalin dönemi; Sovyet kimliğinin yaratıldığı, bu kimliğin yaşandığı ve kurumsallaştığı bir dönemdir.

Ulusal kimlik/emperyal devlet ilişkisinde yaşanan sıkıntılar Sovyet modelinde de önemli ölçüde devam etti. Sovyetler Birliği'nin devam eden çok-uluslu etnik/toplumsal yapısı, formal olarak farklı cumhuriyetlerden oluşan bir "birlik" olması ve yönetsel/etnik çoğulluğu bir arada tutması beklenen bir ideoloji taşıması Rus ulusal kimliğinin gelişimi ve biçimi üzerinde derin izler bıraktı.

Lenin, Çarlık rejimini zayıflatabilmenin bir aracı olarak, azınlıklar arasında milliyetçi söylemi manipüle etmiş, gerektiğinde halkların self-determinasyon haklarını kullanabilecekleri tezini işlemişti. Böylece, Rusya'da sosyalist düzeni inşa edebilmek için, ulusal kurtuluş hareketlerinin devrimci potansiyelinden yararlanılmış ve azınlıklar arasında "milliyetçi" duygular teşvik edilmiş aynı zamanda da Rus milliyetçiliği gizlenmeye çalışılmıştır. Gerektiğinde milliyetçi söylemi kullanmakta bir sakınca görmese de, genel olarak evrensel sosyalist ideoloji ile beslenen rejim, etnik temelde Rus ulusal kimliğini sistemin önünde bir açmaz olarak değerlendirmiş ve Komünist parti önderliğinde bir "Sovyet kimliği" tesis etmeye çaba harcamıştır.

İdeoloji temelli politika, tıpkı Çarlık Rusya'sında olduğu gibi "ulus-üstü" bir anlayışı gerekli kılmış, bu nedenle toplumda tutunumu sağlamak üzere "sosyalist kimlik", üst kimlik olarak geliştirilmiştir. Bu bağlamda, Rus ulusunun sembolleri, değerleri ve gelenekleri, yani toplumun geleneksel kalıpları ve yeni gelişmekte olan modern sivil toplum kurumları bastırılırken, Marksist ideolojinin değer ve sembolleri ön plana çıkarıldı. Bu paralelde, ulus-üstü Sovyet kimliğini yaratabilmek için, siyasal güç, ideoloji ve endoktrinasyon etkili bir şekilde kullanıldı. Devrimin stabilizasyonu sonrası, Sovyet rejimi sosyalist ideolojiyi bir "homojenleştirme" aracı olarak kullanarak, farklı uluslar arasında, Sovyet üst kimliğini tesise yöneldi. Bu hedefi gerçekleştirebilmek için "milliyetler politikası" uygulamaya konuldu. Stalin, Sovyetler Birliği'nde ulusal kimliğin tesisini kısaca, "biçimde ulusal", özde sosyalist" olarak özetlemiştir. Bu formülasyon çerçevesinde, ulusal kimliklerin Sovyet üst kimliği içinde eritileceği politikalar geliştirildi. ⁶ Tatar Cemiyeti'nin Sovyetleştirilmesi de birçok şekilde oldu. Alfabe politikaları, dil politikaları, eğitim politikaları, güdümlü edebiyat politikaları, tarihin yeniden yorumlanması ve Sovyet tarihçiliğinin oluşturulması bu dönemin mahsulüdür.⁷

Ekonomik ve Demografik Sovyetleştirme

Lenin'in 1924'teki ölümünden sonra iktidarda tek başına kalan Stalin, Troçki gibi İhtilalci, Sultan Galiyev gibi Türkçü-İhtilalci liderleri temizledikten sonra iktidarını gereği gibi

⁶ Zeynep Dağı, *Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika: Rusya'nın Dönüşümü*, İstanbul, Boyut Yayınları, 2002, s. 79-82.

⁷ Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 7.

kuvvetlendirdiğini anlayınca komünizm politikalarına yöneldi. Yeni Ekonomik Politika (NEP) devrini sona erdirerek, I. Beş Yıllık Planı kanunlaştıran⁸ Stalin, temizliğe önce köylülerden başladı. Stalin, Rusya'daki bütün topraklara devlet adına el koydu. Yetiştirilen ürünlerin yanı sıra tarım araçları da köylünün elinden alındı.⁹ 1928 yılının Ocak ayında hükümetin köylülerden satın aldığı hububat, şehirlerdeki nüfusu beslemek için gerekli olan asgari miktardan iki milyon ton aşağı düştü. Stalin iktidarı, ekonomik dengenin bozulmasından ve halkın açlık çekmesinden, yüksek fiyat talep eden ve ürünlerini şehirlere göndermeyen *kulak* denilen zengin çiftçi zümresini sorumlu tutuyordu. Hükümet, kendi destekçisi olan şehirli nüfusa yönelen açlık tehdidi karşısında acil ve sert önlemlere başvurdu. Bunları uygulamakta isteksiz davranan memur sınıfı tasfiye edilerek emirlere itaat eden kadrolar iş başına getirildi.¹⁰

Kırım'da uygulanan ekonomi alanındaki Sovyetleştirmenin amaçlarından biri de ev ekonomisi yerine daha büyük mesleki kolları sokarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne malzeme vermektir. Bu plan içinde Kırım, peynir üretilen bir merkeze dönüştürülecekti. Koyunculuk ihmal edilmiş, hayvanlar için kullanılan ve çalıştırılmayan topraklar sürüldüğü için toprak dağılmış, Kırım'a özgü birçok bitki, hayvan ve kuş türleri yok olmuştur.¹¹

Kulak Sınıfının Tasfiyesi

İmha hareketinin bir diğer perdesi, "kolektifleştirme" adı altında açıldı. Şehirlerde kıtlık çeken işçi kesimiyle, daha fazla maddi imkânlar talep eden köylünün arasında kalan Stalin, bu baskıyla *kulak* tabakasının ortadan kaldırılmasına karar verdi.¹² 1928- 1929'da Tatar iktisadi hayatındaki "burjuva unsurları ve Kulak'lar" acımasızca tasfiye edildiler. 1929 yılında Sovyet Rusya topraklarında kolektifleştirme başladığında, bu uygulamaya direnen tüm köylüler de aynı kapsama alındı ve 1930'lardan itibaren *kulaklarla* birlikte tasfiye edildi. Bunlar ya yok oldular ya da Sibiryadaki birçok çalışma kampına ve yerleşim merkezine gönderildiler. Bu iki yıl içinde "kulak" ve "aşağı kulak"(büyük ve orta çiftlik ağaları) olarak sınıflandırılan 35.000-40.000 Kırımlı Türk köylüsü, Sibiryaya ve Urallar'daki işçi kamplarına sürülmüş ve mühim bir kısmı sürgünde ölmüştür. Bunlar yarımada'daki köylü ve çiftçilerin önemli bir miktarını teşkil ediyorlardı. Kulak'lara karşı yapılan mücadele Kırım'ın köylü nüfusunda büyük bir boşluk yarattı. Orta Asya ve Sibiryaya gönderilenlerin hepsi değilse bile, çoğunluğu ne zengin ne de güçlü çiftçilerdi. Bir görgü şahidi Kırım ziraatının kolektifleştirilmesini şöyle tasvir etmiştir:

"Binlerce kişiyi topladılar ... Güneyin mutedil ikliminde büyümüş ve dağlarla deniz sahilinden hiç ayrılmamış olan insanlar zorla tayga ve tundralara göç ettirilince daha göçün ilk safhasında yok oldular. Herhangi bir genel tedbir değil, fakat kitle imhasıyla, bütün bir milletin manasız ve merhametsizce yok edilişiydi bu."¹³

⁸ Necip Abdülhamitoğlu, *Sovyet Rusya'da Ölüm Kampları*, Ankara, Güven Yayınları, 1974, s. 27

⁹ Giray Saynur Bozkurt, "Kırım Tatarları ve Sürgün", Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 221-233.

¹⁰ Arzu Kılınç, "Stalin Dönemi İnsan Kayıpları", Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 215-221.

¹¹ Valeri Vozgrin, "Bolşevik İhtilâlden Sonra Kırım", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 18, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 760-774.

¹² Arzu Kılınç, a.g.m., s. 216.

¹³ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Ankara, Selenge Yayınları, 2009, s. 204.

1930'lu yıllar, hızlı bir kalkınmanın ve kolektivizasyonun getirdiği toplumsal hareketlilikler açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Moshe Lewin, uygulamaya konulan kolektivizasyon politikasını "toplumsal mühendislik girişimi" olarak ifade etmektedir. Bu kapsamda; 1930-1932 yılları arasında "kulak" olarak adlandırılan 1,8 milyon köylünün zorunlu olarak "Kulak'lar için yeniden iskân alanlarına" göç ettirilmesi "toplumsal mühendislik girişiminin" uygulama alanı olmuştur. 1932 yılı başında ise bunlardan sadece 1,3 milyonunun gönderildiği yerlerde yaşıyor olması; yarım milyon insana ne olduğu sorusunu akıllara getirmektedir.¹⁴ Çalışma yoluyla ıslah kamplarında bulunan hükümlüler ilkel aletlerle kanal kazma, demiryolu yapımı, altın ve kömür çıkarımı gibi ağır işlerde çalışmak zorundaydılar. Örneğin, Stalin'in Beyaz Deniz Baltık kanalı projesi on binlerce kişinin hayatına mal olmuştur. Üstelik kanal, yapıldıktan sonra kullanılmamıştır. Sovyet makamlarının bu korkunç tutumları, Kırım Tatarları ile Stalin rejimi arasında derin bir uçurumun meydana gelmesine sebep oldu. Bununla birlikte her yer, "kulakları" kötüleyen propaganda resimleriyle doldurularak toplum genelinde kulaklara karşı algı oluşturulmaya çalışıldı.

Bu süreç milyonlarcasını Gulag adı verilen çalışma kamplarına sürecek olan GPU'nun sert tutumuyla 1937'ye kadar tamamlandı. Sürgünlerin ilk iki yılında 1.800.000 kulak yerinden edilerek Sibiryaya, ardından da 400.000'i verimsiz topraklara sürüldü.¹⁵ Bununla beraber göç ettirilen sayının büyüklüğü, kimlerin "kulak" olarak kabul edildiği sorusunu da akla getirmektedir. Lewin'in "hali vakti yerinde girişimci köylü" olarak tanımlamasına karşın; "bir kulübesi, iki atı olanların" dâhi kulak kabul edildiği iddiası önemli bir husustur.¹⁶

1933'de *Revoliutsiia Natsionalnosti Gazetesi*'nde çıkan bir haberde mahalli Kırım komünist otoritelerinin hangi Tatar köylerinin "kulak" olduğunu tespit ederken sorumsuzca davrandıkları belirtiliyordu:

"O bölgenin (Karasubazar) Sovyet teşkilatı anlaşılan kötü bir durumda. Çünkü sadece köy Sovyetleri değil, Bölge İcra Komitesi bile şikâyetlere karşı kayıtsız kalıyor. Bu bölgedeki Sovyetler davacı olan köylüleri tekrar tekrar hayali, hiçbir mazereti olmayan, hatta fantastik sınırlandırmalarda bulunmuşlardı; mesela 400 hektar arazi veya 200-300 baş sığır sahibi gibi veya 20 ırgatın işvereni gibi gösterilmişlerdi. Fakat yapılan kontrollerde çalışanların sadece aile efradı olduğu görülmüş ve davacıların dedelerinin değil dedelerinin dedelerinin bile bu kadar arazi ve sığıra sahip olmadıkları tespit edilmiştir."¹⁷

Ancak bu raporda belirtilen sonuç durumu düzeltmek için hiçbir şeyin yapılmadığıydı. Kırım köylüleri büyük haksızlıklara maruz kalmaya devam ettiler. Kırım İcra Komitesi'nin mahalli Sovyet yetkililerinin bu sorumsuzluklarına karşı yeterince sert mücadele etmediklerini vurgulamak gerekmektedir. Rusya Merkezi İcra Komitesi Başkanı'nın sekreteryasından gelen birçok mektuba rağmen Karasubazar'da ve diğer bölgelerde şikâyetlerin muameleye konmasını bir düzene tabi kılmak için tesirli bir şey yapılmadı.¹⁸ Böylece, birçok köylü Rus hükümetinin sınıflandırmış olduğu "kulak" sınıfına dâhil edilerek zorunlu göçe tabi tutuldu. Bu gerçeklikten hareketle; göçün altında yatan nedenlerin araştırılması önem kazanmaktadır. Ancak Stalin'in 1930 yılında, şu söyledikleri gerçeği açığa çıkarır niteliktedir: "...Rusya'da son önemli kapitalist

¹⁴ Alper İpek, "Sovyetler Birliği'nin Dağılması Karşısında Sovyet İnsanın Tepkisizliğinin Nedenleri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt 14, No 1, Mayıs 2015, s. 89-118.

¹⁵ Arzu Kılınc, a.g.m., s. 216-219.

¹⁶ Alper İpek, a.g.m., s. 93.

¹⁷ Alan Fisher, a.g.e., s. 207.

¹⁸ Alan Fisher, a.g.e., s. 207.

sınıf olan, kulak sınıfını ortadan kaldırmanın arifesinde olduğumuzu kimse inkâr edemez.” Buradan da anlaşılacağı üzere kulak sınıfını ortadan kaldırmak, izlenen politikanın bir ürünüdür. Önemli olan nokta ise kulak sınıfının ortadan kaldırılmasında izlenen yöntemdir.¹⁹

Alakat Ayaklanması

Uygulanan bu siyasete karşılık Kırım Tatar köylülerinin en azından bir ayaklanma organize ettiklerine dair delil vardır. Bu ayaklanma, 1929 Aralık ayı ile 1930 Ocak arasında Kırım’ın güney sahilindeki Alakat’da oldu. Fakat köylüler Sovyet otoritelerinin teksif ettikleri güçleriyle başa çıkabilecek durumda değillerdi. Görgü şahidi Omar Mustafaoğlu’nun ifadesine göre, hükümet, 18 Ocak 1930’da Alakat’a karşı kara ve deniz kuvvetlerini yolladı; bölgedeki ailelerin bütün fertleri tevkif olundu ve birçoğu hemen kurşuna dizildi.²⁰ Düzenli Sovyet askeri birliklerinin silahsız ve zayıf Kırım halkına karşı yapmış olduğu bu katliamın, Sovyetler Birliği genelinde uyandıracacağı olumsuz etkiden çekinen Stalin, bu gerçeği gizlemeye çalıştı.

Seyit Ali Mangutlu’nun Türkçe olarak “Tatarlar’ın Kolhoz Kurumu’na Karşı Küreşleri” adını verdiği orijinali Almanca olan makale ve Cafer Seyit Ahmet Kırmir’in yayınlanmamış, 26 Eylül 1951 tarihli makalesi ile bu direnişe katıldıkları sanılan Seyit Celil Haciosman, Ahmet Özenbaşı, Seyit İbrahim, Seyit Yahya, Abdülhakim Kara, İsmail Muhtar ve Sadrettin Tamalı’nın hatıralarında bu konu hakkında bilgi bulunmaktadır. Güney Kırım’da insafsız ve gaddarca bastırılan bu isyanda, kahramanlığı ile tanınan Üsküt köyünden 53 erkeğin tutuklandığı ve bunların 42’sinin kurşuna dizildiği bilinmektedir. Kolhozlaştırma ve Ruslaştırma çalışmalarına karşı tepki olarak yapılan bu isyanın kanlı bir şekilde bastırılmasından kurtulup sağ kalanlar, çalışma kamplarına sürülmüş ve zindanlara atılmıştır.²¹ Bütün Rusya çapında yayılan bu milli direniş hareketleri, Türk olmayan unsurlarda da görülmektedir. Asırlardan beri Rusya’da yerleşmiş yabancı kolonistler; Almanlar, İsveçliler, Yunanlılar, Bulgarlar ve Finlandiyalılar Rusya’yı terk ederek Batıya, atalarının diyarlarına çekilmeye mecbur kaldılar. Fakat kızıl cenneti (!) terk edebilenler genel nüfusa oranla az bir sayıdaydı. Hatta bu ilticalar bazen kanlı olaylarla da şekilleniyordu.²² Zorla kolektifleştirmeye karşı başka tür direnişler de yapıldı. Bir Sovyet ifadesine göre Kırım’da birçok köylü hayvanlarını yeni devlet çiftliklerine devretmektense öldürmeyi tercih ettiler. “Karasubazar Bölgesi’nde 1927’de 9309 at ve 65.000 koyun varken, 1930’da sadece 4.835 at ve 26.000 koyun mevcuttu. Bu davranışlar karşı ihtilalcı faaliyet olarak damgalandı. Kırım’daki kolektifleştirme için gerekli olan zor uygulanmasını destekleyen Khazanov şunları yazmıştır. “Tatar milliyetçilerinin Türkiye’deki kapitalist unsurlarla münasebetleri vardı. Tatar burjuva milliyetçileri ve sağ kanat fırsatçıları Kırım’da sınıf mücadelesi ve Tatarlar arasında Kulak’ların bulunmadığını iddia ediyorlardı.²³ Ancak kolektivizasyon politikası beklenilenin aksine, büyük bir yiyecek kıtlığına yol açtı. Burada gözden kaçırılan ayrıntı, Lewin tarafından “köylülüğün kendisi” olarak ifade edilmektedir. Çünkü

¹⁹ Alper İpek, a.g.m., s. 93.

²⁰ Alan Fisher, a.g.e., s. 204-205.

²¹ Ünver Sel, *Kırım ve Kırım Türkleri*, Ankara, Kendi Yayını, 1997, s. 118.

²² Necip Hablemitoğlu, *Sovyet Rusya’da Devlet Terörü*, Ankara, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004, s. 32-33.

²³ Alan Fisher, a.g.e., s. 205.

bu hareket, köylüler tarafından yürütülecek yerde, bir süre sonra köylülüğü karşısına almış; tarım sanayileşeceği yerde, devlet sanayileşmiştir.²⁴

Kırım'da Açlık Yılları (1930-1933)

Sovyet Rusya'nın nüfusunun önemli bir bölümü yaşanan üç büyük açlık sırasında yok olmuştur: Bunlardan ilki ihtilalin ardından yaşanan iç savaşın sona erdiği 1921-1922 yıllarında meydana gelmişti. Bu afetten geniş insan kitleleri etkilenmiş, 5 milyon kişi hayatını kaybetmiştir. Stalin dönemindeki insan kayıplarının bir kısmını da 1932-1933 yılları arasında yaşanan açlık felaketinin kurbanları oluşturmaktadır. Özellikle Kırım, Ukrayna, Kuzey Kafkasya ile Kazakistan'da yıkıcı tesiri görülen kıtlık sonucunda 6 milyon kişi yok olmuştur. 1946-1947 yıllarında 500 bin kişinin yine açlık yüzünden yaşamını yitirdiği bilinmektedir.²⁵ Bu trajik olayların meydana gelmesinde yeni rejimle tarım sektörü arasındaki çatışmanın rolü olduğu gibi iktidarın da şüphesiz büyük sorumluluğu bulunuyordu. Ayrıca sosyalizme geçerken mevcut geniş araziler bölünmek suretiyle çoğaltılmış yani büyük topraklı mülkler sistemi yıkılmış, ihtilal öncesinde Rusya'da bulunan 16 milyon çiftliğin sayısı 24-25 milyona yükselmişti. Bu uygulama tarımda ki üretkenliği ve tarımın şehirlerdeki nüfusu besleyebilme gücünü azaltmıştı.²⁶

1930-1933 yıllarındaki açlık Kırım'ı Stalin'in Totaliter rejimine açan bir aşama haline geldi. Söz konusu rejim Kırım halkını yarımadadan hatta imparatorluğun Avrupa bölgelerinden kovma süreci olarak değerlendirilebilir.²⁷ Kırım'daki zorla kolektifleştirmenin baş neticesi 1921-1922'deki korkunç kıtlığın tekrarı oldu. Bu kez, kıtlık, 1930'dan 1933'e kadar sürdü. Durumu eskisine nazaran daha kötü hale getiren ise en şiddetli yiyecek sıkıntısı çekilen aylarda bile Sovyet otoritelerinin yiyecekleri müsadere edip sanayileşme için gerekli olan yabancı döviz karşılığında ihraç etmeleriydi. Köylerinin kontrolüne hâkim olamayan köylüler hayatta kalmaları için elzem olan yiyecekleri saklayamıyorlardı. Kırım'daki bu yılları görmüş olan Aleksandrov daha sonra şunları yazmıştır:

"Cesetlerin köy ve kasaba sokaklarında tepeleme yığıldığı 1931-1933'ün korkunç kıtlık yıllarında yabancı vapurlar Kırım limanlarında ara vermeksizin altın gibi buğday yüklüyorlardı ve borularla tankerlere sıra dolduruluyordu. Korkunç kıtlık geride kalan herkesi biçti. Kendi mahsulünden mahrum bırakılan bu bölgeye mahsus yiyecek maddesi sokulmuyordu."

Bugün eldeki ciddi kaynaklara göre, 6 milyondan fazla insanın kurban olduğu, 1932-1933 yıllarındaki büyük açlık, uzun süre Sovyet tarihinin kara lekeleri arasında yer aldı. Bununla beraber, bu felaket, Çarlık Rusya'sının düzenli aralıklarla yaşadığı türdeki açlıklardan çok farklı oldu. Stalin karşıtı Bolşevik yöneticilerinden Nikolay Buharin'in deyimiyle, bu açlık, zorunlu kolektifleştirme sırasında yürürlüğe sokulan köylülerin yeni bir "askeri-feodal sömürülmesi" sisteminin doğrudan bir sonucu ve aynı zamanda, 1920'li yılların sonunda Sovyet iktidarının köylere yaptığı baskınlara eşlik eden o müthiş toplumsal gerilemenin trajik bir dışavurumuydu. Büyük ölçüde uluslararası yardım çağrısında bulunan Sovyet yetkililerinin de kabul ettiği, 1921-

²⁴ Moshe Lewin, *Sovyet Yüzyılı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 74-75.

²⁵ 8 Kasım 1947 tarihli Ruskaya Misil gazetesi 1921-1922 yıllarında ölenlerin sayısını 6 milyon, 1930-1933 yıllarındaki kayıpları da 7 milyon olarak vermektedir.

²⁶ Arzu Kılınc, a.g.m., s. 217.

²⁷ Valeri Vozgrin, a.g.m., s. 770.

1922 yıllarındaki açlıktan farklı olarak, 1932-1933 yıllarındaki açlık, rejim tarafından inkâr edildi ve yurt dışında, bu trajediye dikkat çekmek isteyen birkaç ses de, propagandayla bastırıldı.²⁸

Bu yıllardaki üretim için Sovyetler Birliği'nin verdiği rakamlar kolektifleştirme siyasetinin özellikle yeni sistemde yapılan ilk yıllık hasat yılı olan 1932'deki acı tesirini göstermek bakımından öğreticidir. 1932'deki meyve üretimi 1931'in % 33'ü kadardı; üzüm üretimi %30, tütün üretimi %50 oranında geriledi. Durum öyle bir hale geldi ki Kırım ASSK Merkez Komitesi başkanı Mehmet Kubay Moskova'ya şiddetli bir protesto telgrafi çekip, cesaretle şunları yazdı: "Moskova, Kırım Cumhuriyeti'ni yağma edip, bütün tabii kaynaklarını ihraç ediyor ve açlıktan ölen halka yiyecek bırakmıyor."²⁹ Bu sözü üzerine, Sovyet Devleti'ne iftira etmek suçu ile tutuklanan ve mahkemeye sevk edilen Mehmet Kubay, mahkeme önünde: "Evet, Moskova, Kırım Cumhuriyeti'ndeki halkı açlıkla mahvetti. Kırım halkı bir dilim ekmeğe muhtaçken, Moskova, Kırım'ın bütün mahsullerini ihraç etmiştir" diye bağırıştır. Mehmet Kubay, doğruyu söylediği için Kırım Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi başkanlığından alınmakla kalmamış, sürgün cezasına çarptırılmış ve orada ölmüştür. Sovyetler Birliği'nde hüküm süren bu açlık faciaları Batı Avrupa gazetelerinde de yer almıştır.

Morning Post gazetesinden Gareth Jons, Rusya'daki seyahatine dair yazdığı makalelerinden birinde "Moskova sokaklarında 8 yaşlarında bir kız çiçek satıyordu, kızı Tatarla benzettim. Kendisine Moskova'ya niçin geldiğini sordum. Dedi ki: Annemle Kırım'dan kaçtık, orada hiç ekmek kalmadı. Çiçek satıp ekmek alacağım. Şimdi Kırım'da meyve de kalmadı. Yaz gelse meyve yiyip geçiniriz" şeklinde bir konuşmaya yer vermiştir.³⁰

Kıtlık dolayısıyla çektiği protestodan sonra tasfiye edilen Mehmet Kubay'ın yerini Kırım ASSR Merkez Komitesi Başkanı olarak İlyas Tarhan ve Kırım Halk Komiserleri Konseyi Başkanı olarak İbrahim Samedin aldı. 1933'den 1936'ya kadar isteyerek veya istemeyerek bu iki görevli geriye kalan bütün Kırım aydınlarının imhası hareketinin başında bulundular. "Burjuva milliyetçiliği ve anti Sovyet faaliyetlerden" dolayı yargılananların arasında "Milliyetçiler, karşı ihtilalciler, hainler, anti-Sovyet unsurlar, Kulak'lar ve Troçkistler" vardı.³¹

1930-1933 yıllarında Stalin rejiminin uyguladığı bu açlık politikası Kırım ile sınırlı değildi. Ukrayna'da; "Holodomor" yani açlıktan ölüm anlamına gelen bu politika sonucunda sayıları 7-10 milyon arasında değişen, birçok kişinin açlıktan öldüğü ileri sürülmektedir. Timothy D. Snyder, ise bu ölümlerin "milliyet" kavramı ile bağlantılı kastı ölümler olduğunu belirtmektedir. Nitekim açlık nedeni ile ölümlerin fazlası ile görüldüğü bir diğer yer ise 1.3 milyon kişinin hayatını kaybettiği Sovyet Kazakistan'dır.³²

²⁸ Giray Saynur Bozkurt, a.g.m., s. 223-224.

²⁹ Alan Fisher, a.g.e., s. 206.

³⁰ Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları [Dünü-Bugünü-Yarını]*, İstanbul, Baha Matbaası, 1980, s.251.

³¹ Alan Fisher, a.g.e., s. 208.

³² Merve Suna Özel, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No 2, 2014, s. 99-122.

Dini Ruslaştırma

Çarlık döneminden Sovyetler'e uzanan üç yol vardır: Baskı, "ilerici" mollaları destekleme ve son olarak memurlaştırılmış, tutucu bir ruhban sınıfını kullanarak İslam'ı yönetmeye dayanan "normal" yol. Stalin'in 1927-1939 arasında yapmaya çalıştığı gibi, Korkunç İvan'da İslam'ı ortadan kaldırmak istemişti; Bolşevikler'in de, 1921-1927 arasında kısa bir süre için Kızıl mollaları öne çıkarmak istemeleri, örneğin bir Cedid'i müftü tayin etmeleri (1922-1939 arasında görev yapan Tatar Rızaettin Fahrettin) gibi II. Katerina da 'modern' Tatarlar'ı destekledi. Ama sonuçta her iki sistem de müftülük kurumu çerçevesinde bir denge sağladı. Muhafazakâr saray mollalarına emanet edilen bu kurum kısır bir İslam anlayışını savunuyor, hiçbir ilahiyat araştırmasına yer vermiyordu. Sovyetler Birliği, resmi mollalara uluslar arası konferanslara katılarak SSCB'nin politikalarını desteklemelerini ve meşrulaştırmalarını şart koşuyordu, ama ilerici bir ilahiyat yolunda hiçbir çaba sarf edilmiyordu.³³

Sovyet Rusyası 1927'ye kadar İslâm aleyhinde önemli tedbirler almadı denilebilir. Her şeyden önce, Müslümanları kazanmak niyetinde bulunuyor ve bunun ile beraber İslâm aleyhinde hücumla başlamaya yollar aranmaktaydı. Öyleki, İslâm ile Komünizm gayelerinin beraber olduğu dile getirilmekte, Muhammed Peygamberi, ilk Komünist olarak teşvik etmekteydi. Sovyet Rusyası, bu şekilde Müslümanları devlet kontrolü altına aldıktan sonra, İslâm aleyhinde ciddi hareketlere başladı.³⁴ Sovyetler Birliği'nde İslamiyet'i ortadan kaldırma çabaları 1928 yılında başladı ve on yıl sürdü. Camiler ve Kur'an kursları kapatıldı, vakıf malları devletleştirildi, şeriat mahkemeleri kaldırıldı ve Müslüman din adamları "asalak", "sabotajcı", "Alman veya Japon casusları" olarak tutuklandılar, sürgüne gönderildiler veya idam edildiler. Stalin bu imha kampanyasının, İslam dünyasından gizli tutulmasına özen gösterdi.³⁵ Dinî edebiyatlar neşir etmek, cemaat binalarında namaz kılmak, çocuklara din derslerini vermek, dinî yardım cemiyetlerini kurmak, devletten izin almadan camileri ibadet için kullanmak, dini teşekküller kurmak, meclisler toplamak, dinî kütüphaneler, yetimhaneler teşkil etmek gibi İslâm gündelik hayat ile alakadar bulunan faaliyetler yasaklandı. Rusya İmparatorluğu'nda, Buhara ve Hive devletleri dışında, 26.000'den fazla cami vardı. Bunların hepsi kapatıldı. Buhara ve Hive devletlerinde ise en azından 12.000 cami vardı. 1936'ya kadar umumiyetle 38.000'den fazla camide namaz kılmak yasaklandı ve camiler yıkılmaya başlandı. Bir kısmı devletin ihtiyacı için, mesela hapishane, polis karakolu, oteller; kulüpler, ambar haneler şeklinde kullanıldı. Kur'an-ı Kerim toplanarak ahalinin gözleri önünde ateşe verildi. Bu esasta, 1930-38'de İslâm hayatına son verildi. Müslümanlar kendi imanlarını yalnız kendilerinin kalplerinde saklayabiliyorlardı. Dinî hayat aile içinde kontrol altına alındı.³⁶ Hem cami, hem kiliseleri kapattığı gibi mollalar ve Ortodoks papazlar da cezalandırılıyordu. Ancak buna rağmen Kırım'da onlarca Hıristiyan tapınak ve manastır korundu; oysa eski camilerden yalnız birkaç tanesi korumaya alındı. Bunun yanı sıra Hıristiyan din adamları hiçbir zaman mollaların suçlandığı gibi suçlanmazdı. Mollalar, komşu ülkeler (yani Türkiye) hesabına casusluk yapmak konusunda suçlandığı için tabii ki onlar cezalandırılıyordu.³⁷

³³ Olivier Roy, a.g.e., s. 90.

³⁴ Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bugünkü Durumu*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987, s. 28.

³⁵ Alexander Bennigsen, *Sovyet Müslümanları*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, Forum Yayınları, 1988, s. 314.

³⁶ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 28.

³⁷ Valeri Vozgrin, a.g.m., s. 771.

Sovyetler'in Dil Ve Eğitim Politikaları

Bilindiği gibi Sovyetleştirme ve sonrasında gelen Ruslaştırma sürecinde, iktidarın en önemli mücadele alanı olan dil, merkeze yerleştirildi ve dilin kapsam alanı içerisinde yer alan eğitim politikaları, merkez yönetim tarafından tabana doğru çeşitli araçlar kullanılarak yayılmaya çalışıldı. Lenin'in henüz devrim gerçekleşmeden önce ileri sürdüğü "korenizatsiia(yerlileştirme)" ile ilgili görüşleri, ana dilde eğitim hakkı ve milli kültürün özgür olacağı ile ilgili vermiş olduğu eşitlikçi politik vaatler, zaman zaman kesintiye uğrasa da; şekilde milli, özde sosyalist bir modelde Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar devam etti. Bu yüzden "Sovyetler döneminde, Sovyet dil politikası oldukça merkeziyetçi, bir görüntü çizdi ve Moskova'daki merkezi otorite tarafından biçimlendirildi. Bu aşamada yerel diller büyük oranda Rusça'nın baskısı ve etkisi altında kaldı. Dil yasaları ve bu yasaların uygulanmasından sorumlu olan kadın ve erkekler, bu dil politikası çerçevesinde yetiştirildi.³⁸

Eğitim alanındaki Ruslaştırma için öncelikle bütün eğitim müesseseleri yeni liderlere teslim olundu. Bazı hallerde bu Tatar müdürlüklerinin değiştirilmesiyle sonuçlandı. Tahsillerini ihtilalden çok önce tamamlamış olan Tatarlar uzaklaştırılıp yerlerine "Yeni Sovyet Tatar aydınları" getirildiler. Gazete ve dergilerin yazı işleri kurulları, Tatar milli tiyatrolarının müdürleri, yazarlar ve şairler görevlerinden uzaklaştırıldılar. Birçokları burjuva milliyetçiliği veya Sovyetlere karşı faaliyetle suçlanıp, dava edildiler ve Urallara, Batı Sibirya'ya sürgüne yollandılar. Bir müşahidin ifadesine göre "Veli İbrahimov'un tasfiyesini müteakip yıl içinde hemen hemen bütün ihtilal öncesi Tatar aydın zümresi de tasfiye edilmişti."³⁹

Kültürel Ruslaştırmanın amacı, geleneksel Kırım kültürünün izlerini yok etmekle ilgiliydi. İlk başta, vergilerle özel zanaatkâr ve Tatar sanatının temsilcilerinden oluşan ustaların birlikleri ortadan kaldırıldı. Göz göre göre tüm sanat dalları yok olup gitti, bunlar arasında bin yıllık geçmişe dayanan sanat dalları da vardı; semercilik, silahçılık, demircilik, kuyumculuk. Müzik sanatının enstrüman türü ve repertuar açısından orta derece Avrupai (aslında Rus) bir geleneğe doğru gelişmesini sağlıyorlardı. Gazetelerde zurna ve davula karşı eleştiriler yayımlanıyordu. Yalnız Stalin'i ve partiyi öven halk şairlerinin eserleri yayımlanabiliyordu (örneğin "Mutlu Halkın şarkıları" kitabı, 1940). Ünlü kompozitör A. Rafetov yok edildi. Yazarlar birliğinde de aynı şey söz konusuydu; Kırım Yazarlar Birliği Başkanı U. İpçi, Tatar olan her şeyle mücadele ediyordu. Yer adlarının Rusça adlarla değiştirilmesi ile ilgili uygulama 1920'li yıllarda başladı. Yeni kurulan köylere Rusça isimler veriliyordu, ancak bunun yanı sıra eski yer isimleri de değiştiriliyordu. Hatta bir zamanların Yalta'sı bile Krasnoarmesk oldu. Eski toponimlerin Rus adlarıyla tamamen değiştirilmesi, ancak totaliter sistemin başarıya ulaştığı dönemde, yani 1940'ta gerçekleşti.⁴⁰

5 Ekim 1936'da Simferopol'da yayınlanan *Yeni Dünya Gazetesi*, Kırım Pedagoji Enstitüsü'ndeki kıyımı duyurdu. Buna Latin alfabesinin uygulanmasına alet olmuş olan Çobanzade, Hasan Ayvaz, Osman Akçokraklı ve yazar Latifzade dâhildir. Aynı zamanda Tavrida Üniversitesi Tatar Dili ve Kültürü Fakültesi de tasfiye edildi. İdam edilenlerin arasında tarihçi Hilmi Akçokraklı ve Azi; Türkolog Çobanzade, Ayvaz, Lüman, Odabaşlı, Cemalettin ve Tanabaylı; Tıp Profesörleri Osman, Abdullah ve Ömer; Üniversite ve Enstitü direktörleri Hasan, Çeşmeci, Aleksandrovich, Şumin ve Bekir; gazeteci Sükuti, Turpçu ve Murgaza; şair ve yazar Biranbay,

³⁸ Ferhat Karabulut, "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig Dergisi*, No 50, 2009, s. 64-95.

³⁹ M. Alaç, "Bolşeviklerin İkinci İşgalinden Sonra Kırım'da Neler Oldu?", *Emel*, No 29, 1965, s. 5-20.

⁴⁰ Valeri Vozgrin, a.g.m., s. 770.

Latifzade, Şemizade, Kadir, Camanaklı ve Cavtobeli vardı. Kırım'ın Sovyetleştirilmesini tamamlamak için Bolşevik otoriteleri Kırım Komünist Partisi'ndeki Tatar grubunu imhayı ve Tatar kültürünü Ruslaştırma siyasetini uygulamayı gerekli buldular. Bunun her ikisi de 1936-1940 yılları arasında yapıldı; partinin geriye kalan Tatar üyelerinden milliyetçi sapmasıyla ilgilendikleri hususunda en küçük bir şüphe bile uyandıranlar tasfiye edildiler ve böylece Kırım ASSR'ı o şekilde yeniden teşkilatlandı ki "Muhtar" unvanı hiçbir mana ifade etmez hale geldi. 1936 Kasımı'ndaki 8. Sovyet Kongresi'nde Stalin özellikle Kırım ASSR'i hakkında şunları söyledi: "Örnek olarak Kırım Muhtar Cumhuriyeti'ni ele alın... Fakat Kırım Tatarları bir azınlıktırlar. Bu sebepten dolayı Kırım Cumhuriyeti'ni Birlik Cumhuriyetleri kategorisine sokmak yanlış ve mantıksız olurdu."⁴¹

Elde edilen bilgilerden Stalin'in tasfiye sürecine etkin olarak katıldığı ve yol gösterdiği de anlaşılmaktadır. Tasfiyelerin yoğun olarak gerçekleştirildiği dönemde, 1936-38 arasında; Stalin NKVD (Narodny Komissariat Vnutrennih Del)⁴² başkanı olan Nikolay Yejov'a, "eğer düşmanlarını dehşete düşürmek istiyorsan, arkadaşlarının kellesini uçurmakla işe başla." tavsiyesinde bulunmuştur. Yejov da, Stalin'in bu tavsiyesine uygun olarak ilk önce aydınların kafasını kesmekle işe başlamıştır.⁴³

Kültürel alandaki Ruslaştırma süreci her ay onlarca hatta yüzlerce Kırım aydınının idama götürüldüğü 1936-1938 yıllarında doruk noktasına ulaştı. Son darbe 17.04.1938'de gerçekleşti ve Akhisar Hapishanesi'nin avlusunda daha önce Stalin cellâtlarının el kaldırmadığı Tatarların büyük bir grubu kurşuna dizildi. Böylece yalnızca birkaç dakika içinde halkın manevi kültürünün başı kesilip atıldı.⁴⁴

1930'lu yılların sonuna kadar Kırım Tatar milli aydın sınıfının ve din adamlarının hemen hemen tamamı doğrudan doğruya kurşuna dizilmek veya sürüldükleri çalışma kamplarında hayatlarını kaybetmek suretiyle ortadan kaldırıldı. XX. yüzyılın ilk yarısındaki Kırım Tatar bilim, fikir, edebiyat, sanat ve basın tarihinin en önemli isimleri arasında yer alan Hasan Sabri Ayvaz, Bekir Sıtkı Çobanzade, Osman Akçoraklı, Hüseyin Badaninskiy, Abdullah Latifzade, Yahya Naci Bayburtlu, Habibullah Temircan Odabaş, Osman Derenayrlı, Mehmet Kocaahmet Vecdi, Hamdi Giraybay ve Celal Meyinov'un da aralarında bulunduğu binlerce kişiden başka Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi başkanları Mehmet Kubayev ve İlyas Tarhan ile Halk Komiserleri Sovyet Başkanı (Başbakan) Abduraim Samedinov gibi pek çok Kırmılı komünist idareci de öldürüldü. Bu noktada Tatarlara karşı yürütülen kampanya 1921'den beri ilk defa Müslüman din adamlarına da ulaştı. Bu dönemde hapse atılan veya çalışma kamplarına sürülenlerin sayısını net olarak tespit etmek mümkün olmamakla birlikte çeşitli kaynaklarda, Kırım'daki Sovyet hâkimiyetinin ilk yirmi yılında yaklaşık 150.000 civarında insanın yok edildiği belirtilmektedir.⁴⁵

⁴¹ Alan Fisher, a.g.e., s. 208-209.

⁴² İç İşleri Halk Komiserliği. Daha önce çeşitli adlar altında faaliyet gösteren bu kurum, 1934-1946 yılları arasında bu ismi almıştır. Sovyetler Birliği'nde güvenlik ve istihbaratla uğraşan en yüksek polis teşkilatıdır.

⁴³ Güljanat Ercilasun, "Stalin Dönemi Kazak Aydınların Tasfiyesi", Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 127-137.

⁴⁴ Valeri Vozgrin, a.g.m., s. 771.

⁴⁵ Hakan Kırmılı, "Kırım (Rus İdaresi Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, Cilt 25, s. 458-465.

Terör rejimi, Kırım Tatar kültürüne de çok büyük darbe vurdu. 1926-1928 yılları içinde Arap alfabesinden bir tür Latin alfabesine geçildi. Her ne kadar Tatar aydınlarından bazılarının bunu tasvip ettiklerini ve aralarında Çobanzade'nin de bulunduğu birçoklarının bu reformun planlanmasında Türkolog Samoiloviç'le birlikte çalıştıklarını kabul etmek gerekirse de, bu hareketin Tatar dili ve edebiyatı üstünde tahripkar bir tesiri oldu. Yeni alfabenin zorla kabul ettirilmesi, yeni Tatar talebe neslini Arap alfabesi ile yazılmış ve yayınlanmış olan ihtilal öncesi, hatta ihtilalden hemen sonraki Tatar edebiyatının zenginliğinden mahrum bıraktı.⁴⁶

1938'de ise Kiril alfabesi mecbur kılındı. Ayrıca müze ve kütüphanelerdeki milli kültür mirasının pek çok eseri de ortadan kaldırıldı.⁴⁷ Kıyımlarda yaratıcı aydınlarının çoğunu kaybetmiş olan Kırım Tatarlarının kültür toplumu Ruslaştırma saldırısına karşı koyacak liderlikten mahrumdu. Aynı zamanda, mevcut Tatar edebiyatının çoğu siyasi açıdan kabul edilemez ilan edildi. Tatar dilinde yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı 1935'de 23 iken 1938'de 9'a düştü. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler Tatar dilinden çıkartıldı, yerlerine Rusça kelimeler ve gramer kaideleri sokuldu.⁴⁸

Çarlık Rusya'sı sömürgeci ve yok edici politikalarını uygularken eğitimi ve dili çok önemsemiştir. Bunun için de ilk şart olarak okullaşmayı gerekli gördü. Lenin döneminde bu hedeflerde gevşeme görülse de okul açılmaya ve okullarda zorunlu olmasa da büyük oranlarda Rusça öğrenimine devam edildi. Stalin de Lenin gibi, örneğin 1936 yılında çıkarmış olduğu bir yasa ile (Anayasanın 12. Maddesi) yerli halkların dillerini kullanmalarını garanti altına almış ise de, 1937 yılında çıkarmış olduğu başka bir yasa ile bütün okullarda Rusça öğretimini zorunlu hale getirdi. Bu tarihlerde "Rus dili vasıtasıyla komünizme daha çabuk ulaşılacağı" söylendi. Bütün okullarda Rusça'nın zorunlu hale getirilmesi, cumhuriyetlere bölünmüş olan Türk halkının ana diline vurulmuş en büyük darbelerden biri oldu. 1940'lara kadar geçen süreçte bütün hazırlıkları yapmış olan Sovyet İmparatorluğu, kendince normalleşme sürecine girildiğini görünce, İmparatorluğu tek bir dil ile idare etmenin gereğini böylece belirgin hale getirdiler.⁴⁹ Kültür alanında ise, Rus Dili'ne, tüm Sovyetler Birliği'nde üstün bir konum kazandırıldı, üst makamlarda görev alabilmek için iyi derece Rusça zorunlu hale getirildi. Uygulanan bu "asimilasyon politikası", beraberinde kimlik değişimlerini getirdi ve pek çok etnik grup üyesi kendilerini "Rus" olarak adlandırmaya başladı.⁵⁰

Mimari Alanda Ruslaştırma

Ruslaştırma faaliyetleri dil, eğitim, din, ekonomi alanları ile sınırlı değildi. Mimari alanda da Ruslaştırma faaliyetleri yürütüldü ve bu faaliyetler daha çok şehirleri kapsıyordu. Eski binalar, hatta bütün mahalleler yıkıldı. 1926-1928 yıllarında Karasupazarı'nın merkezinin yıkılması, dünya mimarisinin tarihi açısından bir trajedi sayılır. Köylerden en çok bozkırda bulunanlar zarar gördü, çünkü çok korumasızdılar. Yıkılanların yerine göçmen tipi evler yapılıyordu ve böylece büyük ve küçük yerleşim merkezleri Kırım'a gittikçe farklı bir görünüm kazandırılıyordu. Kırım, Orta Rusya'da bulunan bir ile benzemeye başlamıştı. Ruslaştırma her yerde görünüyordu, ancak güney sahil bölgesinde çok çirkin bir hal aldı. Burada, deniz sahili

⁴⁶ Alan Fisher, a.g.e., s. 203.

⁴⁷ Hakan Kırımlı, a.g.m., s. 461.

⁴⁸ Alan Fisher, a.g.e., s. 210.

⁴⁹ Ferhat Karabulut, a.g.m., s. 76.

⁵⁰ Merve Suna Özel, a.g.m., s. 111.

boyunca demiryolu ve gar binaları yapmaya karar vermişlerdi. Bu planın gerçekleştirilmesine İkinci Dünya Savaşı engel oldu, yoksa şimdiki Kırım'ın Güney sahili olamazdı. Fakat diğer girişimler durmadı; örneğin acımasız bir şekilde eski selvi ağaçlarını kökten sökerek (Stalin bu ağaçlardan nefret ediyordu) "Rus" akağaçlarını orman ve parklara diktiler. Kırım Yarımada'sını güney, sıcak ve kuru havasından mahrum bırakmak, onun ekosistemini değiştirerek Orta Rusya'ya has bir ekosistemi getirmek gibi amaçlara yöneliniyordu. Bunun için de dağ eteklerindeki ovalara duvarlar yükselttiler, böylece "el yapımı" göller ortaya çıktı ve bunlar Kırım'da hiçbir zaman görülmeyen sivrisinekların yuvalarına dönüştü. Bu alanda yapılmış ikinci adım da, bozkır bölgesinde çok sayıda kanal kazmakla ilgiliydi. Ancak kanallardan, hayvanlar için mükemmel otların bulunduğu bozkır arazisi tuzlandı.⁵¹

Kırım Tatarları için üzüntü verici olayların yanında 1921-1941 yılları arasında bir takım olumlu gelişmeler de yaşandı. İlk olarak, 1930'lu yıllardan başlayarak Moskova'dan gönderilen kişilerin hazırladıkları raporlar Kırım Tatarları'nın durumunu düzeltmeyi amaçlıyordu. İkinci olarak, Kırım ekonomik ve kültürel yapıya büyük katkılarından dolayı 1934 yılında Sovyetler Birliği'nde Lenin Nişanı'nı alan ilk özerk cumhuriyet olarak tarihe geçti. Üçüncü olumlu gelişme ise, 1783-1935 yılları arasında Ruslar'ın kötü davranışlarıyla karşı karşıya kalan Kırımlılar'ın durumunu güney bölgelerinde düzeltmek için 1935'te "Kırım'ın Güney Sahilleri İçin Ekonomik Planlama Komitesi Raporu"nun yayınlanmasıydı. Bir başka olay da Kırım tarihini konu alan makalenin 1937'de Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde yer almasıydı.⁵² Kırım Tatarları, iki savaş arasında geçen yirmi yıl boyunca(1921-1941) Sovyetlerin kendilerini yok etme politikası izlediğini ileri sürmektedir. Bu dönemde öldürülen ya da sürülenlerin sayısının Kırım'ın 1917'deki Tatar nüfusunun hemen hemen yarısına eşit olduğunu savunmaktadırlar.⁵³

Netice itibariyle dünya tarihindeki en büyük değişimlerden biri şüphesiz 1917 yılında Çarlık Rusya'sında gerçekleşen Bolşevik Devrimi'ydı. Sovyetler Birliği, Lenin'in ölümünden beş yıl sonra yani 1929'da bir büyük değişimi daha yaşayacaktı. Çılgınca denilebilecek bir süratle sanayileşmeye giren Sovyetler Birliği, bu süreçten tarım alanlarını ve çiftliklerini devletleştirerek, tarımda modernleşmeyi sağlayarak ve milyonlarca insanı okur yazar yaparak çıktı. Ancak bu dönemde milyonlar devletin baskı ve terörüne maruz kaldı, yaşamını yitirdi. İkinci devrim niteliği taşıyan bu dönem de Stalin'in eseri oldu. 1929 yılının derin iktisadi bunalımıyla şekillenen Stalincilik, 1953 yani onun ölümüne kadar bir sistem olarak devam etti.

Troçki bu sistemi "sosyalizmin bürokratik yozlaşması" şeklinde, Hruşçev ise basit bir "kişiye tapma" olarak nitelendirmiştir. SSCB'nin dağılmasından önce Komünist Partisi genel sekreteri olan Gorbaçov, devrimin 70. Yılı dolayısıyla verdiği söylevde Stalin'in sosyalizme katkılarının inkâr edilemeyeceğini, ancak onun suçlarının da bağışlanamayacak olduğunu, yarattığı kişi kültürünün sosyalizmin temel ilkeleriyle bağdaşmadığını söylemiştir.⁵⁴ Bu süreçte Kırım Türkleri yirmi yıl süren korkunç zulüm idaresi sonucu pek çok aydın önderinin yanı sıra nüfusunun yaklaşık yarısını kurban verdi. Hürriyeti esaretle, hak ve adaleti vahşetle, demokrasi ve kıvılcımlarını da istibdatla boğan çürük komünizm rejimi; bütün memleketi öyle bir temerküz kampı şekline sokmuştu ki, seslerini çıkarmaya mecalleri kalmayan mazlum milletlere, bu zulümden kurtulmak için münasip bir zaman beklemekten başka yapacak bir şey kalmamıştı.⁵⁵

⁵¹ Valeri Vozgrin, a.g.m., s. 770.

⁵² Alan Fisher, a.g.e., s. 211-212.

⁵³ Edige Kırimal, "Kırım'da Topyekün Tehcir ve Katliam", *Dergi*, Münih, No:5, 1956, s. 21-25.

⁵⁴ Arzu Kılınc, a.g.m., s. 220.

⁵⁵ Necip Hablemitoğlu, *Kırım'da Türk Soy Kırımı*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 43.

Ne var ki Sovyetler Birliği, kuruluşundan dağılma sürecine girdiği 1980'li yılların sonuna kadar ülkede uygulamış olduğu katı kapalılık siyaseti neticesinde içersinde meydana gelen birçok olaydan dünya kamuoyunun bihaber kalmasını sağlamıştır. Yani yukarıda bahsedilen hadiselerin birçoğu dünya kamuoyu tarafından çok daha sonra duyulmuştur.⁵⁶

Sürgünün 50. yıldönümü olan 1994 yılında, ilk kez, Ukrayna ve Kırım'daki resmi otoritelerin "18 Mayıs"ı resmen matem günü ilan etmesi ve Tatarlara haksızlık yapıldığını kabul etmesi, Kırım Tatarları'nın kendi ata yurtlarındaki meşru haklarının en yetkili ağızlardan tanınmış olması, onların sıkıntılarını bir nebze azaltmıştır. Yerleşme ve özerk bir mahalli idareye sahip olmaları yönünde de atılan önemli bir adım olmuştur.⁵⁷ 2.5 milyonluk Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırım Türklerinin sayısı, bugün 300.000'i bulmuştur. Sürgünden sonra hayatta kalmayı başarabilen Kırım Türklerinin çadır kentler kurarak başlattıkları vatana dönüş süreci, istenilen sayıya halen ulaşamamasına rağmen devam etmektedir. Kendi milli ve kültürel kimliklerini yaşatma ve siyasi olarak tanınma sorunlarına ilaveten konut, işsizlik gibi çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel problemlere göğüs germeye çalışarak, Kırım'da hayatlarını sürdürmektedirler.⁵⁸ "Adet ve an'-anelerimiz ayaklar altına alındı, dini ve manevi bütün hatıralarımız çiğnendi, yazılarımız Ruslaştırıldı, dilimize Rusça kelimeler sokuldu. Milli benliğimiz çamura atıldı, ayaklar altında çiğnendi. Bir zamanlar çiçekli bir memleket olan Kırım, bütün Rusya gibi menfur kolhozlar diyarına döndü, köle gibi çalıştırılan ahali ise bütün insan haklarından mahrum bırakılarak, sürünmeye başladı." diyordu bir Kırım Türkü.⁵⁹

Sonuç

Çalışmanın başında da anlatıldığı gibi Kırım, Rusya için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Gerek tarihi bağları gerekse de askeri bakımdan Rusya için büyük önem arz eden Kırım bölgesi, Rusya'nın güneye inme politikasının ayrılmaz bir parçasıdır. Rusya, 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında uğradığı hezimet ve bunun sonucunda Batı'ya yönelik ilerleme çalışmalarına ara vermek zorunda kaldığını unutmadığından, bir kez daha aynı duruma düşmek istememekte, dolayısıyla uluslararası anlaşmaları da hiçe sayarak, savaş da dâhil olmak üzere, bölgeye yönelik aktif politikalar takip etmektedir.

Sovyet Rusya'nın kendi politik anlayışına uygun bulmadığı toplumlara yönelik olarak uyguladığı "Milliyetler politikası" ve "Sovyetleştirme politikaları" tarih boyunca, Rus yayılcılığının en etkili yöntemlerinden biri olmuştur. Stratejik bölgelerde Rus olmayan unsurlara karşı duyulan güvensizlik, birçok halkın sürülmesine ve yok olmasına neden olmuştur. Rus yayılcılığının yöntemlerinden biri olan sürgüne gönderme politikası, ilk olarak Kırım'da uygulamaya koyulmuş, sonraki yıllarda da özellikle Müslüman-Türk unsurlara karşı etkin bir yayılma aracı olarak kullanılmıştır. Kırım Türklerinin Almanlarla iş birliği yaptıkları iddiaları ortaya atılarak, 1944 sürgünü için gerekçe oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak, bu sürgünün arka

⁵⁶ Kemal Özcan, "Stalin Döneminde Sürgünler", Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 193-215.

⁵⁷ Halil İnalçık, "Sürgünün Ellinci Yıl Dönümü 18 Mayıs 1994- Dünya, Kırım'da Türk Tatarları'nın Varlığını Tanıyor", *Kırım Dergisi*, No 7, 1994, s. 14-15.

⁵⁸ Giray Saynur Bozkurt, "Ukrayna Şartlarında Kırım Tatarlarının Kendilerini Siyasi Platformda Tanıtma Mücadeleleri", Alâeddin Yalçınkaya (der.), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1998, s. 137-166.

⁵⁹ Necip Hablemitoğlu, a.g.e., s. 43.

planı elbette farklı amaçlar taşımakta olup, Kırım'ın stratejik önemi ve Sovyet Rusya'nın Boğazları kontrol altında tutabilme amacıyla, sınırları Müslüman-Türk unsurlardan temizleme politikası, sürgünün temel sebepleri arasında yer almıştır.

Sovyet Rusya'nın kendinden olmayan uluslara karşı, özellikle Stalin döneminde yapmış olduğu sürgünler tüm dünyada bilinmesine rağmen, bu sürgünlerden en çok etkilenen halkların başında Müslüman-Türk unsurların yer aldığı gerçeği, çoğu zaman çeşitli sebeplerle göz ardı edilmektedir. Bu bağlamdan hareketle hazırlanan bu çalışma, zorunlu göç ve sürgün politikalarının en çok etkilediği uluslardan biri olan Kırım Türklerinin yaşadıkları drama dikkat çekmeyi amaçlamıştır.

Sonuç olarak Kırım Türklerinin bugününü ve geleceğini anlamak için yakın tarihe başvurmak gerekmektedir. Yakın geçmişten alınacak birçok ders ve ibret vardır. Bugün Kırım'da entelektüel düzeyi hayli yüksek; mücadele deneyimi olan aydınların sayısı azımsanamayacak miktardadır. Anavatanlarına dönmeye çalışan ve bu geçiş döneminin bütün sancılarını fazlasıyla yaşayan Kırım Türklerini, dünyadaki kültürel yönelimlerin dışında tutmak imkânsız. Bu iş için Kırımlı aydınların "Tatarcısı", "Türkçüsü", "İslamcısı", "Sosyalisti", "Kapitalisti" hep birlikte, bütünlükçü bir yaklaşım içinde, Kırım'ın bugününü ve yarınları için işbirliğine girmeleri gerekmektedir. Kırım Türkleri, sürgün yerlerinde basın, edebiyat ve eğilim yoluyla Kırım Tatar milli şuurunu yeniden canlandırmak için çabalarını yoğunlaştırmalıdır. Hem 1944 öncesi dönemden hayatta kalan yaşlı aydınlar grubuna hem de sürgünde doğan genç nesle mensup Tatar eğitimcileri ve yazarları yayınları ve araştırmaları vasıtasıyla yazılı Kırım Tatarcasını yaşatmak için yoğun bir şekilde çalışmalıdırlar. Birlik olmak Kırımlı aydınlar için tarihi bir sorumluluktur.

Kaynakça

- Abdülhamitoğlu, Necip, *Sovyet Rusya'da Ölüm Kampları*, Ankara, Güven Yayınları, 1974.
- Alaç, M., "Bolşeviklerin İkinci İşgalinden Sonra Kırım'da Neler Oldu?", *Emel*, No 29, 1965, s. 5-20.
- Bennigsen, Alexander, *Sovyet Müslümanları*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, Forum Yayınları, 1988.
- Bozkurt, Giray Saynur, "Kırım Tatarları ve Sürgün", Emine Gürsoy Naskali (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 221-232.
- Bozkurt, Giray Saynur, "Ukrayna Şartlarında Kırım Tatarlarının Kendilerini Siyasi Platformda Tanıtma Mücadeleleri", Alâeddin Yalçınkaya (der.), *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1998, s. 137-166.
- Coşkuner, Buket, *Sibirya'dan Nazi Kamplarına*, İstanbul, Ufukötesi Yayınları, 2007.
- Dağı, Zeynep, *Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika-Rusya'nın Dönüşümü*, İstanbul, Boyut Yayınları, 2002.
- Ercilasun, Güljanat, "Stalin Dönemi Kazak Aydınların Tasfiyesi", Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 127-137.
- Fisher, Alan, *Kırım Tatarları*, Ankara, Selenge Yayınları, 2009.

- Galiullin, Telgat, "Stalin Devri Tatar Kültür Hayatı", *Vatanım Tataristan Gazetesi*, 1 Ağustos 1997.
- Gürsoy Naskali, Emine ve Şahin, Liaisan (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007.
- Hablemitoğlu, Necip, *Kırım'da Türk Soy Kırımı*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- Hablemitoğlu, Necip, *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, Ankara, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.
- Hayit, Baymirza, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bugünkü Durumu*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987.
- İnalçık, Halil, "Sürgünün Ellinci Yıl Dönümü 18 Mayıs 1994- Dünya, Kırım'da Türk Tatarları'nın Varlığını Tanıyor", *Kırım Dergisi*, No 7, 1994, s. 14-15.
- İpek, Alper, "Sovyetler Birliği'nin Dağılması Karşısında Sovyet İnsanının Tepkisizliğinin Nedenleri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt 14, No 1, 2015, s. 89-118.
- Karabulut, Ferhat, "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig Dergisi*, No 50, 2009, s. 65-94.
- Kılınç, Arzu, "Stalin Dönemi İnsan Kayıpları", Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin(der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007.
- Kırimal, Edige, "Kırım Türkleri", *Emel Dergisi*, No 59, 1970, s. 1-6.
- Kırimal, Edige, "Kırım'da Topyekün Tehcir ve Katliam", *Dergi*, No 5, Münih, 1956, s. 21-25.
- Kırımlı, Hakan, "Kırım (Rus İdaresi Dönemi)", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara, 2002, s. 458-465.
- Lewin, Moshe, *Sovyet Yüzyılı*, İstanbul, İletişim Yayınları 2008.
- Özcan, Kemal, "Stalin Döneminde Sürgünler", Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin (der.), *Stalin ve Türk Dünyası*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 193-215.
- Özel, Merve Suna, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No 2, 2014, s. 99-122.
- Sel, Ünver, *Kırım ve Kırım Türkleri*, Ankara, Kendi Yayını, 1997.
- Şahin, Cemile, "Rus Yayılmacılığına Bir Örnek: 1944 Kırım Türklerinin Sürgünü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, No 39, 2015, s. 326-339.
- Vozgrin, Valeri, "Bolşevik İhtilâlından Sonra Kırım", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 18, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 760-774.